

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512 Online ISSN: 2821-1006

Homepage: <https://jcl.uk.ac.ir>

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

The Effect of Translation of Khayyam in the Arab world (Poly-system Theory in Focus) *

Marziyeh Khalilizadeh Ganjalikhani¹ | Anahita Amirshojai² | Maryam Ghodrati³

1. Assistant Professor, Department of Foreign Languages, Faculty of Tourism, Higher Education Complex of Bam, Bam, Kerman, Iran. E-mail marziyekkhalilzadeh@bam.ac.ir
2. **Corresponding author:** Assistant Professor, Department of Foreign Languages, Faculty of Tourism, Higher Education Complex of Bam, Bam, Kerman, Iran: amirshojaiana@bam.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Foreign Languages, Faculty of Management and Humanities, Chabahar Maritime University, Chabahar, Iran E-mail: maryam.ghodrati@cmu.ac.ir

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 17 December 2024

Received in revised form 5

February 2025

Accepted 4 March 2025

Published online 15 March
2024

Keywords:

Khayyam,
Poly-system Theory,
School of thought,
Translation

The influence of the literature of different nations on each other is undeniable. The amazing impact of Persian literature on world literature goes far back in recorded history. The analysis of "writing" is the best way to understand the relationship between literature and culture. This kind of study needs a theoretical framework that explains the two-way relationship between literary and social functions; therefore, Itamar Even Zohar's "Poly-system theory" is justified in this research. Among the influential works in the world are the quatrains of Hakim Omar Khayyam. The important thing is the effect of translation. This study analyses the acceptance of Khayyam's ideology on Arab thinkers. So, through comparative literature and from the horizon of Poly-system Theory, it examines the translations of Khayyam's quatrains (direct/indirect) in an "analytical-descriptive way". Finally, it admits that those translators who have translated the quatrains from Persian to Arabic are more accurate in transferring Khayyam's ideology than those who have translated them from other languages into Arabic. The translation of the quatrains from the Persian language has brought his pure and original thoughts to the Arab world.

*Cite this article: Khalilzadeh, M & Amirshojai, A & Ghodrati, M (2025). The Effect of Translation of Khayyam in the Arab world (Poly-system Theory in Focus). *Journal of Comparative Literature*, 16 (31), 107-127. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24520.3805>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24520.3805>

Abstract**1. Introduction**

The interconnectedness of global literatures is a well-established fact, and the enduring influence of Persian literature on the broader literary landscape is particularly noteworthy. This study delves into this dynamic relationship, specifically focusing on the reception and impact of the quatrains of the renowned Persian, Hakim Omar Khayyam, within the Arab world. Understanding the interplay between literature and society necessitates a robust theoretical framework capable of elucidating the reciprocal relationship between literary and social functions. To this end, Itamar Even-Zohar's Poly-system Theory is posited as a particularly pertinent lens through which to examine the dynamics of translated literature and its integration within a target culture. Khayyam's Rubaiyat, with their profound philosophical reflections and poetic artistry, represent a significant body of work that has transcended linguistic and cultural boundaries, making their reception in the Arab world a compelling case study for the application of Poly-system Theory.

This interdisciplinary study aims to investigate the role and impact of translation (both direct from Persian and indirect via other languages) in introducing Khayyam's quatrains to the Arab world. It analyzes the extent to which Khayyam's ideology and philosophical perspectives have been accepted and interpreted by Arab thinkers and within Arab literary circles. It also evaluates the applicability and efficacy of Even-Zohar's Poly-system Theory in understanding the reception and positioning of translated Persian literature within the Arabic literary system, by comparing and contrasting the accuracy and fidelity of direct translations from Persian into Arabic with indirect translations in conveying Khayyam's original thoughts and nuances.

This research attempts to address the following questions:

1. What are the primary ways (direct vs. indirect translation) through which Khayyam's quatrains have entered the Arabic literary poly-system?
2. How has the position of translated Khayyam's quatrains evolved within the Arabic literary poly-system over time?
3. To what extent does the Poly-system Theory effectively explain the acceptance, adaptation, and influence of Khayyam's ideology within the Arab world?

2. Methodology

This study adopts an "analytical-descriptive" approach within the framework of comparative literature. It involves a close reading and comparative analysis of selected translations of Khayyam's quatrains into Arabic, encompassing both direct translations from Persian and indirect translations from other languages (e.g., English). This study systematically applies the principles of Even-Zohar's Poly-system Theory, examining the position of translated Khayyam within the Arabic literary system, the agents involved in the translation and dissemination process, and the norms influencing the reception of these translations. It also considers the historical and cultural contexts of both the source (Persian) and target (Arabic) literary systems to understand the factors influencing the translation and reception processes

3. Discussion

Khayyam's perspective on existence is notably distinct from that of other Persian literary figures. While some thematic overlap with Arab literature can be attributed to cultural exchange, especially between neighboring regions like Iran and the Arab world, these interactions are best understood through the lens of *polysystem theory*.

Khayyam's exposure to the ideas of Abu al-Ala al-Ma'arri and ancient Iranian philosophy influenced the emergence of a unique voice in Persian literature, contributing to a new literary style referred to as *young literature* within the polysystem framework.

His thoughts were introduced to the Arab world primarily through indirect translation, especially FitzGerald's English rendition, which—despite its poetic strength—often failed to preserve the authenticity of Khayyam's ideas. Many Arabic translators relied on FitzGerald's version without referencing the original Persian, resulting in stylistic shifts and misrepresentation of the poet's true character.

However, the impact of these translations eventually inspired efforts to return to the original source language. Direct translations from Persian offered a more faithful representation of Khayyam's work, helping to correct earlier misconceptions and elevate his literary status in the Arab world from peripheral to central, similar to his position in Western literary circles.

4. Conclusion

This study concludes that direct translations of Khayyam's quatrains from Persian into Arabic have generally been more successful in accurately conveying the nuances of his thought and poetic expression compared to indirect translations. This is likely due to the reduced risk of misinterpretation and cultural filtering that can occur through intermediary languages. Furthermore, the study shows how the positioning of translated works within the Arabic literary poly-system, as described by Even-Zohar's theory, has significantly influenced the reception and impact of Khayyam's ideology. The study also indicates that the direct engagement with the source language (Persian) has facilitated a more authentic transmission of Khayyam's original and profound insights into the Arab intellectual and literary landscape, thereby enriching the Arabic literary system with unique philosophical perspectives.

Keywords: Khayyam, Poly-system Theory, school of thought, Translation

References [in Persian]

- Amin Razavi, M. (2006). *The wine of wisdom: The life and works of Hakim Omar Khayyam* (M. Kiavani, Trans.). Sokhan.
- Anushirvani, A. (2012). Comparative literature and translation studies. *Comparative Literature*, 3(1).
- Bahreini, R. (2003). *Rubaiyat of Khayyam*. Hermes Publications.
- Basnett, S. (2011). From comparative literature to translation studies (S. Hosseini, Trans.). *Comparative Literature*, 2(1), 72–99.
- Bostani, W. (1959). *Rubaiyat of Omar Khayyam* (2nd ed.). Dar al-Ma'arif.
- Bekar, Y. (1991). *Rubaiyat al-Khayyam in Arabic literature*. Dar al-Jil.
- Emami, H., Mohammadi, E., & Zarei, M. (2011). A comparative analysis of the shared concepts in Khayyam's *Rubaiyat* and André Gide's *Fruits of the Earth*. *Contemporary World Literature Research*, 16(63), 25–44.
- Fazeli, M. (2008). Khayyam's intellectual system. *Literary Research Quarterly*, 5(20).

- Farzad, M. (1969). *The Khayyamian poem of Fitzgerald*. Mousavi Press.
- Fouladvand, M. (2000). *Khayyam studies*. Alast Farda Publications
- Ghahremani, M. (2014). *Translation and critical discourse analysis: A semiotic approach (2nd ed.)*. Elm Publications.
- Karimi Behbahani, S. M., & Yaghmouri, A. (2013). The laws of interference: A case study of the literary system of Iranian Azerbaijan. *Translation Studies*, 11(42), 51–67.
- Kiani, H., & Hessampour, S. (2013). Analysis and evaluation of Arabic translations of Khayyam's *Rubaiyat*. *Conference on Persian Language and Literature Research*.
- Lotfipour Saedi, K. (1992). *Introduction to principles and methods of translation*. Center for University Publications.
- Mohseni Nia, N. (2010). Khayyam studies focusing on the contemporary Arab world. *Journal of Persian Language and Literature Research, University of Isfahan*, 2(3).
- Ma'arri, A. (1945). *Commentaries on "Saqt al-Zand" (M. Saqqariya, Ed.)*. Dar al-Kutub al-Misriyya.
- Masbouq, S. (2004). Keyhan cultural magazine, March, No. 221.
- Matouf, A. (2000). *Samarkand* (M. Ghazi, Trans.). Zarrin Publications, 2nd ed.
- Mehravarani, M. (2022). A study of common themes in Goethe's *West-Eastern Divan* and Saadi's works. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 14(54), 146–172.
- Mirzaei, M. (2006). *Rubaiyat of Omar Khayyam*. Parsa Publications.
- Parimi, N., Zare Barmi, M., & Ghanbari Abdolmaleki, R. (2021). Translation studies and comparative literature: New ideas in Maqamat-e Hamidi. *Literary Arts*, 13(4), 167–186.
- Rami, A. (1924). *Rubaiyat Al-Khayyam*. Dar Al-Shorouq.
- Seba'i, M. (1959). *Rubaiyat of Omar Khayyam (1st ed.)*. Dar Ihya' Al-Kutub Al-'Arabiyya
- Tamimdari, A. (2009). The influence of Ferdowsi's *Shahnameh* on Western epic literature. *Literary Text Research*, 13(42), 65–85.
- Yekani, A. (1963). *A rare gem of the era, Hakim Omar Khayyam and his Rubaiyat*. Tehran: p. 129.
- Zohair, M. (1963). *Ilya Abu Madi, poet of the greater Mahjar* (2nd ed.). Dar Qeitha al-Arabiya

[In English]:

- Alavi, B. (1986). *Khayyam Rubaiyat* (Vol. 1, p. 174)
- Amirshojai, A. (2016). The Comparative Literature & the Effect of Translatology. *The National Conference of Translation & Interdisciplinary Studies*.
- Amirshojai, A., & Khalilizadeh Ganjalikhani, M. (2017). Applicability of Lefevere's strategies in poetry translation regarding socio-cultural variations. *Review of Applied Linguistics Research*, 3(3), 93-115.
- Behbahani, S. M. (2013). Analytical study of the position of translated Persian literature in the English literary polysystem. *An International Refereed e-Journal of Literary Explorations*, 1(3).
- Boyd-Bowman, B. (1947). Modern language notes. *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 57(2), 83–92.
- Brickey, R. (M. (n.d.). D'Ambrosio. *Journal of the Midwest Modern Language Association*, 53(2), 79-105.
- Ebrahimi Dinani, G. (1988/2009). *Hastio Mastie Khayyam* [The existence and intoxication of Khayyam]. An interview with Karim Feizi. Etelat Publications.
- Even-Zohar, I. (1971). *Introduction to a Theory of Literary Translation*. Tel Aviv University.

- Gambier, Y. (1994). La retraduction, retour et détour. *Meta: Journal des traducteurs*, 39(3), 413.
- Hazen, J. (2016). Sufism and American literary masters (M. Amin Razavi, Ed.). *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 9(2), 234-236.
- Jaberizadeh, T. (2012). Reflects of Epicurism of Khayyam Quatrains in the West. *Life Science Journal*, 9(4).
- Terhune, A., & Burdick, A. (1980). *The Letters of Edward Fitzgerald* (4 vols, Ed.). Princeton University Press.

نقش ترجمه خیام در دنیای عرب براساس نظریه نظام چندگانه*

مرضیه خلیلی زاده گنجعلیخانی^۱ | آناهیتا امیرشجاعی (نویسنده مسئول)^۲ | مریم قدرتی^۳

۱. استادیار، بخش زبان‌های خارجی، دانشکده گردشگری، مجتمع آموزش عالی بم، کرمان، ایران. رایانامه: marziyehkhalilizadeh@bam.ac.ir

۲. استادیار، بخش زبان‌های خارجی، دانشکده گردشگری، مجتمع آموزش عالی بم، کرمان، ایران. رایانامه: amirshojaiana@bam.ac.ir

۳. استادیار، گروه زبانهای خارجی، دانشکده مدیریت و علوم انسانی، دانشگاه دریاوردی و علوم دریایی چابهار، چابهار، ایران. رایانامه: maryam.ghodrati@cmu.ac.ir

چکیده

تأثیر ادبیات ملل مختلف بر یکدیگر امری غیر قابل انکار می‌باشد. ادبیات پارسی از دیرباز تاکنون تأثیر قابل توجهی بر ادبیات جهان داشته است. بررسی «نوشتار» بهترین شیوهی فهم رابطه میان ادبیات و جامعه است. در عین حال این بررسی نیازمند چهارچوبی نظری است که رابطه دو سویه میان کارکردهای ادبی و اجتماعی را تبیین نماید؛ بنابراین استناد به «نظریه نظام چندگانه» ایتامار اون زوهر به دلیل دارا بودن چنین قابلیت‌هایی در بررسی ادبیات ترجمه شده در تحقیق حاضر توجیه‌پذیر است. از جمله آثار تأثیرگذار بر ادبیات جهان رباعیات حکیم عمر خیام است. نکته قابل تأمل در این باب، نقش ترجمه است؛ از این رو این پژوهش بینارشته‌ای بر آن است تا اندیشه‌های خیام و تأثیر ایدئولوژی وی بر اندیشمندان جهان عرب را بررسی نماید. از این رو از رهگذر ادبیات تطبیقی و از منظر نظریه نظام چندگانه به بررسی «تحلیلی-توصیفی» ترجمه‌های رباعیات خیام (مستقیم/غیر مستقیم) می‌پردازد. در پایان اذعان می‌دارد آن دسته از مترجمانی که رباعیات را از زبان فارسی به عربی بازگردانده اند، نسبت به کسانی که رباعیات را از زبان‌های دیگری به عربی ترجمه کرده‌اند، در انتقال دقیق تر و سنجیده‌تر اندیشه‌های خیام توفیق نسبتاً بیشتری داشته‌اند و ترجمه اشعار از منبع اصلی یعنی زبان فارسی باعث ورود تفکرات ناب و اصیل وی به دنیای عرب شده‌است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

کلیدواژه‌ها:

ترجمه،

خیام،

مکتب فکری،

نظریه نظام چندگانه،

* استناد: خلیلی زاده گنجعلیخانی، مرضیه؛ امیرشجاعی، آناهیتا؛ قدرتی، مریم. (۱۴۰۳). نقش ترجمه خیام در دنیای عرب براساس نظریه نظام چندگانه. نشریه ادبیات تطبیقی،

۱. مقدمه

ادبیات تطبیقی رشته‌ای فراملیتی و بین‌فرهنگی است، از این‌رو بستر مناسبی برای ایجاد، توسعه و گسترش روابط و تعاملات بین‌فرهنگی فراهم می‌آورد. ادبیات تطبیقی همچنین به وحدت در تنوع و تنوع در وحدت معتقد است و ضمن استقبال از تعاملات فرهنگ‌های ملی مختلف بر حفظ هویت‌های بومی تأکید می‌ورزد و ادبیات و فرهنگ ملی را ارج می‌نهد و بقای هر تمدنی را در گرو پابندی به جهان‌بینی، آداب، سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی آن می‌داند. این حوزه، افزون بر اینکه راه را برای شناخت بهتر و عمیق‌تر ادبیات ملی می‌گشاید، عامل پویایی و رشد و توسعه‌ی فرهنگ‌های بومی است و مرزهای محدود ادبیات ملی را به مرزهای نامحدود ادبیات جهانی پیوند می‌دهد و بدین‌سان، زمینه‌ساز گسترش اندیشه‌های ملی و تعاملات فرهنگی در سطح جهانی می‌باشد. ادبیات جهان خصوصاً «ادبیات شرق و ادبیات غرب» دائماً از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند و این تأثیرپذیری می‌تواند همزمان یا در دوره‌های متفاوت صورت بگیرد. آنچه واضح است این است که ادبیات غرب از رهگذر دسترسی به ترجمه آثار ادبی شرق، تأثیر بیشتری از این آثار پذیرفته است؛ از این میان، فردوسی، حافظ، مولانا، سعدی، خیام و بسیاری دیگر از چهره‌های برجسته‌ی پارسی تأثیر بسیار زیادی بر ادبیات غرب و نیز ادبیات جهان داشته‌اند.

تأثیر سعدی و حافظ بر گوته شاعر آلمانی، امرسون شاعر آمریکایی و لافونتین و لویی آراگون شاعران فرانسوی؛ تأثیر اویدیس، ویرژیل و هوراس نویسندگان باستان رومی بر دانته، شاعر ایتالیایی؛ تأثیر خیام، مولوی، فردوسی و دیگر شاعران ایران بر نویسندگان و شاعران جهان و تأثیر کتابهای «هزار و یک شب»، «کلیله دمنه» و «شاهنامه» بر ادبیات جهان نمونه‌هایی چند از این موارد است (امیرشجاعی: ۱۳۹۵: ۱۱۷۵).

مهرآوران (۲۰۲۲) در تحقیق خود به تأثیر عمیق سعدی بر گوته، نویسنده برجسته آلمانی، اشاره می‌کند. او در دیوان غربی-شرقی خود مضامین مشترکی با سعدی دارد که نشان‌دهنده تأثیرپذیری او، علاوه بر حافظ، از این شاعر بزرگ ادب فارسی است. مهرآوران با بررسی شواهدی از این دیوان، تأثیر سعدی بر گوته و نزدیکی فکری آن‌ها را به‌خوبی نشان می‌دهد (مهرآوران ۲۰۲۲: ۱۴۶-۱۷۲). همچنین تأثیر خیام بر ادبیات غرب از مارک تواین (هیزن ۲۰۱۶) تا تی.اس.الیوت (بریکی ۲۰۲۰) او را به نماد فلسفه شرق و شاعر محبوب روشنفکران جهان تبدیل کرده‌است. یکی از نویسندگانی که بسیار تحت تأثیر تفکرات خیام قرار داشت آندره ژید نویسنده‌ی مشهور فرانسوی است. تأثیر تفکرات خیام را می‌توان به وضوح در کتاب مائده‌های زمینی او مشاهده کرد (امامی و همکاران: ۲۰۱۱).

روابط ادبی می‌تواند به طور مستقیم یا غیرمستقیم تحقق یابد. تأثیر مستقیم زمانی حاصل می‌شود که نویسنده تحت تأثیر نویسنده‌ی دیگری باشد یا به مطالعه آثار نویسنده‌ی دیگر در زبان اصلی بپردازد (تأثیر شاعران فرانسوی بر نیما یوشیج). تأثیر غیرمستقیم عمدتاً از طریق ترجمه به‌دست می‌آید (تأثیر حافظ بر گوته). کمدی الهی دانته از کتاب ارداویراف‌نامه تأثیر پذیرفته است، زیرا هماهنگی زیادی بین این دو کتاب وجود دارد و کمدی الهی پس از این کتاب زرتشتی نوشته شده‌است، متیو آرنولد، شاعر انگلیسی که فارسی نمی‌دانست، در ترجمه شاهنامه در شعر «رستم و سهراب»، به‌گونه‌ای تحت تأثیر ترجمه «جیمز آتکینسون» که برای اولین بار در سال ۱۸۱۴ در کلکته منتشر شد، بوده است (تمیم‌داری ۱۳۸۸). در مورد خیام می‌توان گفت یکی از عوامل موفقیت وی سبکی است که او برای بیان اندیشه‌ها و احساسات درونی خویش برگزیده است که یکی از ناب‌ترین سبک‌های شعر پارسی می‌باشد. وی با استفاده از سبک رباعی به طور ساده و موجز، تفکر خود را منتقل می‌کند و همین امر آثار وی را نه تنها برای دیگر ادبا بلکه برای عموم افراد آسان می‌کند. پرواضح است که خیام به حرفه شاعری مشغول نبوده بلکه در لابه‌لای کارهای علمی و فلسفی خویش گاهگاهی اندیشه‌هایی در این قالب بیان می‌کرد. شاید یکی از دلایل شهرت جهانی خیام، همین سادگی و موجز بودن آثارش باشد که عمل ترجمه را نیز راحت‌تر می‌کند. از این‌رو از جمله آثار تأثیرگذار بر ادبیات جهان رباعیات حکیم عمر خیام می‌باشد. ترجمه‌های عربی رباعیات خیام نیز زمینه‌ی مناسبی فراهم آورد که جهان عرب با یکی از شاهکارهای ادب فارسی آشنا شود. بدون تردید ترجمه اشعار این شاعر و اندیشمند پارسی دریچه‌ای نو در ادبیات عرب گشوده است؛ امری که پیش از این در غرب شاهد تحقق آن بوده‌ایم به زعم بسیاری از شاعران صاحب سبک ادبیات عرب، مطالعه‌ی اشعار خیام و تأمل در اندیشه‌های وی، الهام‌بخش آثار و نیز منشأ تغییر تفکرات آنها بوده است.

ورود اندیشه‌های خیام به غرب در قرن ۱۸ و ۱۹ مصادف با اوج دوران روشنگری در آنجا بود. اهداف اصلی متفکران روشنگری، پایان‌دادن به سوء استفاده از کلیسا و دولت بود. روشنگری با افزایش تجربه‌گرایی، دقت علمی و تقلیل‌گرایی، همراه با افزایش بازجویی از مذهب مشخص شده اصول بنیادین این مکتب تجربه‌گرایی و خردگرایی بوده و می‌توان گفت که پس از دوران عقل‌گرایی در قرن ۱۷ این مکتب نقاط ضعف عقل‌گرایی محض را در پی نداشت. اندیشه‌های عقل‌گرایانه خیام ۵۰۰ سال پیش از تفکرات غربی‌ها در شرق وجود داشت و همین قدرت تعقل بسیار زیاد، برای آنان بسیار جالب می‌نمود. در عین حال این تفکرات بسیار غنی‌تر از مفاهیم موجود آن زمان بود.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

ترجمه اشعار و ورود تفکرات خیام به دنیای غرب ۵۰۰ سال بعد از مرگ وی و ایجاد تحول در غرب که به عنوان نقطه‌عطف در نظام چندگانه از آن یاد می‌شود جایگاهی والا برای وی در میان غربی‌ها (پس از تورات، منظومه فیتزجرالد پرفروش‌ترین اثر بود) ایجاد کرد، که مطابق تعریف نظام چندگانه به ادبیات دست اول در غرب تبدیل شد. می‌توان گفت که محبوبیت جهانی خیام در دنیای غرب نیز به دلیل نزدیکی مبانی فکری و تفکرات واقع‌گرایانه و خردگرایانه وی به مکاتب فکری موجود در غرب و تفکرات عصر روشنگرانه بوده است، گرچه این تفکرات دارای تفاوت زمانی ۵۰۰ ساله بوده اند، تفکراتی که از چند صده قبل در مشرق زمین وجود داشتند. مبانی فکری همچون تعقل در امور هستی، شاد زیستن و دم را غنیمت شمردن، اعتراض و تناقض در جهان و همه و همه باعث پذیرش جهانی وی گردید و در جهان عرب نیز عینیت یافت.

به طور خلاصه، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش اساسی است که آیا ترجمه مستقیم یعنی ترجمه بدون واسطه از زبان مبدا به زبان مقصد، و ترجمه غیرمستقیم یعنی ترجمه‌ای که با واسطه‌ی زبان سوم انجام می‌شود در تعیین جایگاه کانونی موثر بوده یا خیر و اینکه چگونه اندیشه‌های خیام، از طریق ترجمه، به جهان عرب منتقل شده و چه تأثیری بر اندیشمندان این حوزه داشته است. پاسخ به این پرسش، می‌تواند به درک بهتر از تعاملات فرهنگی و ادبی میان ایران و جهان عرب و جایگاه ادبیات فارسی در عرصه بین‌الملل کمک کند.

۱-۱-۱. ادبیات تطبیقی در حوزه‌ی ترجمه

بر خلاف دیدگاه قدیمی ارتباط ادبیات تطبیقی با ترجمه همواره ارتباطی پیچیده بوده است. نظریه‌پردازان ادبیات تطبیقی در قرن نوزدهم به رغم تصدیق اهمیت ترجمه در کار خود، ترجمه را در مرتبه‌ای پایین‌تر از متن اصلی تعریف می‌کردند. در دهه‌ی ۱۹۷۰، گروهی از محققان ترجمه، دیدگاه دگرگونه‌ای عرضه کردند و بر اهمیت ترجمه تأکید ورزیدند. در این میان می‌توان به فعالیت‌های ایتمار اون زوهر اشاره کرد که عمدتاً از دهه‌ی هفتاد شروع شد و با نظریه نظام چندگانه ادبی^۱ به کمال رسید، در مسیر شکل‌گیری مطالعات ترجمه و عبور از چهارچوب‌های زبان‌شناسی در بررسی ترجمه نقش مهمی ایفا کرد. از آنجا که ترجمه همواره فرهنگ‌ساز و بسترساز تعاملات فرهنگی بوده است، ترجمه‌پژوهی بخش لاینفک ادبیات تطبیقی است. بسنت و لُور بر این باورند که ترجمه در تکامل فرهنگ دنیا، نیروی شکل‌دهنده‌ی مهمی بوده است و بررسی ادبیات تطبیقی بدون توجه به ترجمه امکان‌پذیر نیست (بسنت ۱۳۹۰: ۸۳).

۱-۱-۲. نظریه نظام چندگانه

در اوایل دهه ۱۹۷۰، نظریه نظام چندگانه توسط «ایتمار اون زوهر» که یک نظریه پرداز فرهنگی است به‌عنوان واکنشی به مدل‌های تجویزی ترجمه معرفی شد. این نظریه، ترجمه را صرفاً به عنوان متنی منفرد در نظر نمی‌گیرد، بلکه آن را کلیتی وابسته به نظام

چندگانه می‌داند که توسط نظام ادبی که ترجمه بخشی از آن است عینیت می‌یابد (اون زوهر ۱۹۷۸). این نظریه بر مبنای نوشته‌های برخی از صورت‌گرایان روس از جمله: یوریج تینجانوف^۱، رومن یاکوبسن^۲ و بوریس آخن باوم^۳ شکل گرفت.

«اون زوهر» «مفهوم نظام ادبی سلسله مراتبی» تینجانوف را مطرح کرد و سپس به منظور نشان دادن «فرهنگ سلسله مراتبی به عنوان یک واحد» داده‌های جمع‌آوری شده در عملکرد آنها درون نظام ادبی، فرمالیست‌های روس، نظام ادبی را به عنوان مجموعه‌ای از ادبیات متعالی در نظر می‌گرفتند و برای ادبیات کودک، ادبیات عامه‌پسند و ادبیات ترجمه‌شده، نقشی حاشیه‌ای قائل بودند. بدین معنا که این انواع ادبی را در مرتبه‌ای کم‌اعتبار قرار می‌دادند. ایتمار اون زوهر در واکنش به این گروه‌بندی فرمالیست‌های روس، بر روی انواع ادبی به اصطلاح کم‌اعتبار تمرکز کرد و اعتقاد داشت که این انواع ادبی می‌توانند از موقعیت ثانویه‌ای که به طور تحمیلی در نظام ادبی دارند، جدا شده و به یک موقعیت کانونی یا برتر دست یابند (قهرمانی ۱۳۹۳: ۱۴-۱۳).

اندیشه‌ی بنیادی در مفهوم نظام چندگانه این است که لایه‌ها و تقسیمات فرعی سازنده‌ی یک نظام چندگانه در رقابت دائم برای دست‌یابی به جایگاه کانونی هستند، بنابراین همواره نوعی تنش مدام میان مرکز نظام و حاشیه‌ی آن وجود دارد که طی آن همه‌ی گونه‌های متفاوت گرایش به مرکز نظام دارند (اون زوهر ۱۵: ۱۳۹۰). اون زوهر در مقاله خود با عنوان «جایگاه ادبیات ترجمه‌شده در نظام چندگانه ادبی» بیان می‌کند که وقتی به ادبیات ترجمه‌شده به عنوان یک عنصر مرکزی در نظام چندگانه ادبی اشاره می‌کنیم، این بدین معناست که این ادبیات به طور فعال در شکل‌دهی به مرکز این نظام نقش ایفا کرده و می‌تواند به عنوان یک رویداد مهم در تاریخ ادبیات، هم‌پای رویدادهای بزرگ دیگر در نظر گرفته شود. در چنین شرایطی از طریق ترجمه، ویژگی‌هایی به ادبیات بومی وارد می‌شود که پیش‌تر در آن وجود نداشته است. این ویژگی‌ها شامل الگوهای جدیدی از زبان و فنون نگارش و یا حتی تفکر و ایده‌نولوژی هستند که جایگزین الگوهای قدیمی می‌شوند یا در کنار آن‌ها قرار می‌گیرند. در این راستا، مرز مشخصی بین آثار «اصلی» و «ترجمه‌شده» وجود ندارد و نمی‌توان این دو را به طور کامل از یکدیگر تفکیک کرد این نظریه، نوعی رویکرد «عام» به مهم‌ترین عرصه‌هایی است که حیات فرهنگی جوامع را شکل می‌دهند، از این رو تعامل ادبیات و جامعه را صرفاً در کلیات آن مطرح می‌کند و کشف این تعامل در «نوشتار ادبی» وظیفه‌ای است که انجام آن را مقاله حاضر به عهده گرفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

نظریه نظام چندگانه موضوع پژوهش‌های متعددی بوده است. جایگاه ترجمه به عنوان ابزاری در تعیین جایگاه سبک‌های مختلف ادبی انکارناپذیر است. همانگونه که ممکن است ادبیات ترجمه شده در فرهنگ فارسی نفوذ کرده باشد و جایگاه کانونی را به خود اختصاص داده باشد، بالعکس آن نیز صادق است، که پژوهش حاضر به این موضوع پرداخته است. مواردی که در ذیل آمده این تاثیر و تاثر را نشان می‌دهد. در تمامی این مطالعات از نظام چندگانه استفاده شده است ولی آنچه نوآوری پژوهش حاضر را نشان می‌دهد، استفاده از این نظریه در بررسی ترجمه مستقیم و غیرمستقیم رباعیات خیام بوده که پیش‌تر انجام نگرفته است.

رحیمی خویگانی و همکاران (۱۳۹۹) با استفاده از نظریه نظام چندگانه، به تحلیل روند پذیرش آثار جبران خلیل جبران در فرهنگ و ادبیات ایران می‌پردازند. این نظریه، ادبیات ترجمه‌شده را بخشی از نظام فرهنگی و ادبی زبان مقصد می‌داند. نتایج پژوهش آن‌ها بیانگر این است که پذیرش آثار جبران به عوامل متعددی نظیر انتخاب اثر، دیدگاه و شناخت پیش از ترجمه و همچنین بازار پویا، اعتبار ناشر و پذیرش عناصر فرهنگی پس از ترجمه وابسته است.

جهانگرد و گلستانی حتکنی (۱۴۰۱) به بررسی ترجمه کلیله و دمنه بهرام‌شاهی بر اساس نظریه «نظام چندگانه اون زوهر» پرداخته‌اند. آن‌ها بر این باورند که با وجود ترجمه شدن این اثر از طریق یک زبان میانجی، تطابق جنبه‌های تعلیمی و دینی آن با فرهنگ ایران در قرن ششم بسیار قابل توجه و معنادار است. پژوهش آن‌ها نشان می‌دهد که در ترجمه نصرالله منشی، تمرکز بر فرهنگ مقصد بوده و مترجم با تأکید بر این نکته، عناصر فرهنگی را منتقل کرده و با افزودن عناصر ایدئولوژیک، متن را به گفتمان

غالب نزدیک‌تر کرده است. سبک نثرنویسی این مترجم پس از او تأثیر زیادی بر نویسندگان و مترجمان دوره‌های بعد گذاشته و باعث شده که آثار بسیاری به همین شیوه تألیف یا ترجمه شوند.

پریمی و همکاران (۲۰۲۱) نیز در تلاش بوده‌اند تا در «مقامات حمیدی» اثر قاضی حمیدالدین بلخی نشانه‌هایی از ایده‌های بومی فن ترجمه بیابند. حمیدی در دیباچه مقامات خود به اهمیت عبور از ترجمه‌های وفادار به زبان مبدأ با هدف تقویت زبان و ادبیات جامعه هدف و جلب رضایت کاربران زبان مقصد اشاره می‌کند و به این ترتیب زمینه‌ای برای بازنویسی و بازآفرینی متون فراهم می‌آورد. او با بازآفرینی مقامات همدانی و حریری به زبان فارسی، این ایده را عملی کرده و نشان داده است که ادبیات ترجمه‌شده می‌تواند باعث ظهور نوآوری‌ها و الگوهای جدید در جامعه مقصد شود. این امر به نوبه خود به شکل‌گیری نظریه‌ها و فنون ادبی منجر می‌شود. افزون بر این، علاقه حمیدی به ارتقای جایگاه ادبیات ترجمه‌شده از پیرامون به کانون نظام ادبی جامعه مقصد، از دیگر دلایل بازآفرینی این مقامات است.

کریمی بهبهانی (۲۰۱۳) در پژوهش خود به تشریح جایگاه ادبیات ترجمه‌شده در نظام چندگانه ادبیات انگلیسی با تمرکز بر ترجمه‌های انگلیسی از شعر کلاسیک فارسی، به‌ویژه اشعار خیام، حافظ و رومی پرداخته است. وی در پژوهش خود عنوان می‌کند که تصویر غرب از ادبیات فارسی که در طول زمان به انگلیسی ترجمه شده، همواره در چارچوب روابط قدرت قرار داشته است تا تبادل ادبی. بدین معنا که این سبک جدید در نظام چندگانه ادبی غربی، جایگاه کانونی را در نظام چندگانه به خود اختصاص داده است.

کیانی و حسام پور (۱۳۹۲) چگونگی ورود رباعیات خیام به ادبیات عربی را بررسی کرده و به بررسی و تحلیل ترجمه‌های عربی رباعیات خیام پرداختند، و پس از آن ترجمه‌هایی را که مستقیماً از زبان فارسی به عربی برگردانده شده است، واکاوی و تحلیل کردند. نتایج پژوهش آنها نشان می‌دهد آن دسته از مترجمانی که رباعیات را از زبان فارسی به عربی باز گردانده‌اند، در انتقال اندیشه‌های خیام موفقیت بیشتری داشته‌اند. شایان ذکر است آنها همان سال در پژوهش دیگری به بررسی تأثیر فیتزجرالد بر ترجمه‌های عربی رباعیات خیام نیز پرداخته‌اند.

این تحقیقات به وضوح نشان می‌دهد که فرهنگ مقصد نقش محوری در ترجمه‌ها دارد و همچنین چگونگی تأثیرگذاری این فرهنگ بر شیوه‌ها و روندهای ادبی را بررسی می‌کند. به این ترتیب، ارتباط بین ادبیات و فرهنگ از طریق فرآیند ترجمه به گونه‌ای پیوسته و مؤثر در این مطالعات نمایان می‌شود. همان‌طور که پیش‌تر گفته شده بر اساس نظریه‌ی نظام چندگانه، نقش ترجمه در ادبیات تطبیقی انکار ناپذیر است ولی آن‌چه که این نوشتار را متمایز می‌سازد بررسی دو نوع متفاوت ترجمه در تعیین جایگاه کانونی یا حاشیه‌ای یک نوع ادبی در ادبیات می‌باشد.

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

به دلیل تأثیرپذیری خیام از شعر و ادب عربی و اثرگذاری رباعیات و اندیشه او بر شعر و ادب معاصر عرب، و میزان و گستره شیوع رباعیات خیام در جهان عرب، بررسی جایگاه خیام در ادب معاصر عرب، ترجمه‌ها و شروح رباعیات خیام در زبان عربی حائز اهمیت است. اندیشه‌های حکیم عمر خیام، به واسطه ترجمه رباعیاتش، تأثیر عمیقی بر ادبیات و تفکر جهانی، به ویژه در جهان عرب، داشته است. به همین دلیل بررسی دقیق و نظام‌مند چگونگی انتقال این اندیشه‌ها و تأثیر ایدئولوژی خیام بر اندیشمندان عرب، به ویژه با توجه به نقش ترجمه، همچنان نیازمند پژوهش‌های بیشتر است. دلایل ضرورت پژوهش حاضر به شرح ذیل می‌باشد:

بررسی نقش ترجمه در انتقال اندیشه: ترجمه، به عنوان پلی میان فرهنگ‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در انتقال اندیشه‌های خیام داشته است. بررسی تطبیقی ترجمه‌های مستقیم و غیرمستقیم رباعیات، می‌تواند به درک بهتر چگونگی تحول و تفسیر این اندیشه‌ها در جهان عرب کمک کند.

تحلیل تأثیر ایدئولوژی خیام: اندیشه‌های فلسفی و جهان‌بینی خیام، به ویژه در باب هستی، زمان و انسان، تأثیرات قابل توجهی بر اندیشمندان عرب داشته است. تحلیل این تأثیرات، به‌ویژه با استفاده از نظریه نظام چندگانه، می‌تواند به درک عمیق‌تر از تعاملات فرهنگی و ادبی میان ایران و جهان عرب منجر شود.

تبیین جایگاه ادبیات فارسی در جهان: این پژوهش، با بررسی تأثیر یکی از برجسته‌ترین چهره‌های ادبیات فارسی بر جهان عرب، می‌تواند به تبیین جایگاه و اهمیت ادبیات فارسی در عرصه بین‌المللی کمک کند. نقد و بررسی ترجمه‌های موجود: مقایسه ترجمه‌های مستقیم و غیرمستقیم رباعیات خیام، می‌تواند به ارزیابی کیفیت و دقت این ترجمه‌ها و شناسایی نقاط قوت و ضعف آن‌ها کمک کند. توسعه مطالعات بینارشته‌ای: این پژوهش، با استفاده از رویکرد بینارشته‌ای و تلفیق ادبیات تطبیقی و نظریه نظام چندگانه، می‌تواند به توسعه مطالعات بینارشته‌ای در حوزه ادبیات و فرهنگ کمک کند.

۲. بحث و بررسی

کیفیت خواننده‌محور ترجمه، عوامل درون زبانی از قبیل ساختار و واژگان به کار رفته توسط مترجم، شهرت نویسنده در فرهنگ مبدأ، شرایط اجتماعی، تاریخی، و فرهنگی کشور مقصد در زمان ترجمه و حتی نام نویسنده در کشور مبدأ و مقصد (به دلیل برخی نگرش‌ها و مسائل فرهنگی و اجتماعی) در شهرت این اثر تأثیرگذار بوده است. در این مقاله به اختصار سعی شده تا تأثیر جهان شمول حکیم عمر خیام نیشابوری این شاعر ممتاز و گرانقدر پارسی‌گوی در دنیای ادب به‌ویژه ادبیات معاصر عربی تبیین و تحلیل شود. با توجه به این که اکثر شعرا و ادبای عرب زبان در ابتدا به وسیله ترجمه انگلیسی این رباعیات با آن آشنا شدند، نویسندگان در این نوشتار، قبل از بررسی موضوع مورد بحث، نگاهی گذرا به ایدئولوژی و تفکرات خیام داشته‌اند؛ سپس اولین مترجمان این شاهکار ادبی و بازتاب آن در محافل ادبی مغرب زمین و واکنشی که باختریان و نقادان نسبت بدان داشته‌اند را معرفی و نمونه‌هایی از این ترجمه‌ها را جهت آشنایی خوانندگان در بخش تحلیل ارائه کرده‌اند.

۲-۱. دیدگاه و مبانی فکری خیام

حکیم عمر خیام نیشابوری در ادبیات پارسی دارای ایدئولوژی و جهان‌بینی متفاوت از دیگر ادیبان است چرا که نوع بیان وی بسیار بی‌پروا و صریح است و بسیاری از شاعران حرف‌های ناگفتنی خود را به او نسبت داده‌اند. با خواندن رباعیات خیام خواننده در می‌یابد که برخی موضوعات خاص تکرار می‌شوند از جمله تأکید بر این جهان و لحظه که به منزله غنیمت شمردن فرصت می‌باشد، مرگ و حیات پس از آن، مستی و شک و حیرت و حیرانی در آفرینش. با توجه به این نکات می‌توان گفت که مضمون اصلی پیام خیام مفهوم ناپایداری زندگی است.

تکرار اصل ناپایداری در اشعار سبب این گردیده است که بسیاری تفکرات او را پوچ‌گرایانه تلقی کنند، اما درکی عمیق‌تر از این بحث در آیه «کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام» (بقره ۱۵۶) ذکر شده است، یعنی بی‌ثباتی همه چیز به غیر از ذات جاوید حق تعالی. با توجه به اصل ناپایداری در جهان از دیدگاه خیام می‌توان این‌گونه استدلال کرد که حال که ناپایداری و بی‌ثباتی دنیا و زندگی، مسلم و قطعی و مورد پذیرش عاقلان است، باید با آن به‌گونه‌ای برخورد کرد که بتوان با رنج و درد ناشی از گذران عمر کنار آمد و با آن سازگار شد و این دومین اصل مهم در مضامین اشعار خیام می‌باشد و اصلاً به معنای عیاشی و خوش‌گذرانی نیست، بلکه از دیدگاه خیام این بدین معناست که حال که ما به وجود خود آگاهی داریم باید از عمر خود استفاده کنیم و حتی یک لحظه را نیز از دست ندهیم.

برخیز و مخور غم جهان گذران
بنشین و دمی به شادمانی گذران
در طبع جهان اگر وفایی بودی
نوبت به تو خود نیامدی از دگران

(خیام ۱۳۸۰: ۳۰)

یکی دیگر از درون‌مایه‌های شعری خیام شک و حیرتی است که وی دائماً از آن سخن می‌گوید. این احساس شک و حیرانی خیام همانند رویارویی او با حقیقت غایی از قبیل رویارویی عارفان بزرگی همچون حلاج و بایزید و مولانا نیست، بلکه دغدغه فکری او مربوط به رسم و روال‌های اسرارآمیز هستی بوده است؛ سَرّی که به نظر او اساساً لاینحل است. حیرت معمولاً ناشی از سردرگمی است و این می‌تواند در نتیجه‌ی دانستن یا ندانستن باشد. خیام که یک ریاضی‌دان و منجم و حکیم است، «خردگرایی، ستون

فقرات منظومه فکری اوست» وی در اسرار خلقت تعمق و پیچیدگی‌های حیرت انگیزعالم هستی و حضور در برابر واقعیتی عظیم را درک می‌کرد؛ بنابراین درک عمیق این نکته که مجموعه موزون جهان هستی نمی‌تواند نتیجه اتفاق و بدون نقشه بوده باشد، او را به شگفتی و حیرت می‌افکند.

ترکیب پیاله‌ای که درهم پیوست بشکستن آن روا نمی‌دارد مست
چندین سرو پای نازنین و بر و دست بر مهر که پیوست و به کین که شکست؟

(خیام ۱۳۸۵: ۳۱)

از دیگر دغدغه‌های فکری خیام مسئله‌ی مرگ و زندگی پس از مرگ می‌باشد. وی کاملاً به این نکته واقف است که هیچ سلاحی در مقابله با مرگ وجود ندارد با این وجود در مواجهه با این پدیده نیز نوعی استدلال مخصوص به خودش را دارد به این معنی که نه پاسخ‌های رایج را به پرسش‌های خود درباره مرگ می‌تواند بپذیرد و نه حدسیات پیچیده‌ی فلسفی و کلامی را.

افسوس که سرمایه ز کف بیرون شد وز دست اجل بسی جگرها خون شد
کس نامد از آن جهان که پرسم از او کاحوال مسافران دنیا چون شد؟

(خیام ۱۳۸۵: ۲)

مسئله مستی از جمله مضامینی است که خیام بر آن تکیه بسیار دارد و از جمله درون مایه‌هاست که بحث‌های بسیاری بر آن انجام شده است. سه تعبیر از کاربرد شراب در شعر خیام صورت گرفته است: یکی شراب مستی‌آور، دیگری شراب محبت (عرفانی) و سوم شراب خرد (فلسفی). با توجه به آنچه درباره زندگی خیام وجود دارد و آنچه از دیدگاه صاحب نظران معاصران راجع به شخصیت او گفته شده است، تعبیر نخست منتفی به نظر می‌رسد؛ زیرا برای مردی با قدرت اندیشه خیام که منجم، فیلسوف، ریاضی‌دان و شاعر است و دائماً در مسائل مهم مربوط تفکر می‌کند، مستی به معنی به بطلت گذراندن لحظات عمر نمی‌تواند راه حل پرسش‌های بی‌شمار وی بوده باشد. از دیدگاه خیام رهایی از غم و اندوه کلید رهایی از رنج و بدبختی است؛ با این حال این رهاشدن نیازمند به‌دست‌آوردن دانشی است که به ما اجازه می‌دهد زیبایی‌های جهان را ببینیم و بشناسیم و آن را موهبتی برای زندگی کردن بدانیم. بنابراین مقصود خیام از مستی و بی‌خبری، بی‌غمی و استفاده درست از وقت است، نه به خماری و به بطلت گذراندن آن.

می‌خور که ز دل قلت و کثرت ببرد و اندیشه هفتاد و دو ملت ببرد
پرهیز مکن زکیمیایی که از او یک جرعه خوری هزار علت ببرد

(خیام ۱۳۸۵: ۵۴)

۲-۲. ترجمه رباعیات در ادبیات عرب

در ادامه، به بحث بازتاب رباعیات خیام در ادب معاصر عربی می‌پردازیم. از آغاز قرن بیستم، زبان عربی به مرور با رباعیات خیام آشنا شد. یوسف حسین بکار در کتاب ارزشمندش *الترجمات العربیه لرباعیات الخیام* تا سال ۱۹۸۷ م تعداد ۵۶ ترجمه از رباعیات خیام را ذکر کرده که چنین تقسیم شده است:

– تعداد ترجمه‌های منظوم ۳۳ ترجمه.

– ترجمه‌های منثور ۱۶ ترجمه.

– تعداد رباعیات ترجمه شده را ۴۲۰۵ رباعی و تعداد مترجمان این رباعیات را ۵۲ نفر ذکر کرده است.

این آمار نشان می‌دهد که ترجمه رباعیات تا چه حد می‌تواند در ادبیات معاصر عربی مؤثر باشد، این تأثیر تا بدانجاست که محمد جمال‌الدین می‌گوید: «این ترجمه‌ها باعث به‌وجودآمدن پدیده ادبی بی نظیری با ابعاد مختلف شد که می‌توان آن را پدیده خیامی ادبیات معاصر عربی نامید.» به سبب کثرت ترجمه‌ها، ادبای عرب، اشعاری مثل رباعیات خیام سرودند که از مشهورترین آنها می‌توان از شاعر عراقی «جمیل صدقی زهاوی» و شاعر مهجر «ایلیا ابوماضی» نام برد (مسبوق ۲۲۱: ۱۳۸۳).

حکیم عمر خیام نیشابوری با آنکه در دوره سلطه اعراب می‌زیسته است، شناخت وی در دنیای عرب نیز ابتدا از طریق ترجمه اشعارش از انگلیسی به عربی میسر شد. پس از آشنایی با مبانی فکری وی تعدادی از مترجمان عرب به دلیل علاقه به کشف چهره‌ی واقعی خیام به ترجمه اشعار وی از زبان فارسی به عربی پرداختند. رباعیات خیام اولین بار از طریق ترجمه‌های غیرمستقیم در ادبیات عربی شناخته شد، سپس طولی نکشید که مترجمان با مراجعه به اصل فارسی آن (ترجمه مستقیم) دست به ترجمه آن زدند.

با توجه به نظریه نظام چندگانه در ترجمه و تأثیر ادبیات بین دو فرهنگ و تعیین جایگاه این تأثیر، لازم است دو نوع متفاوت از ترجمه رباعیات در دنیای عرب را توضیح دهیم. لذا در اینجا تأثیر این دو نوع ترجمه متفاوت در دنیای عرب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱-۲. ترجمه‌های غیرمستقیم^۱

ترجمه غیر مستقیم ترجمه‌ای است که مترجم برای ترجمه از زبانی غیر از زبان مبدأ استفاده کند؛ به عبارت دیگر، یعنی ترجمه از روی یک ترجمه دیگر به زبانی دیگر ترجمه شود (گمبیر ۱۹۹۴). در ترجمه غیر مستقیم اولین کسی که در ادبیات معاصر عربی، رباعیات خیام را مورد توجه قرارداد، احمد حافظ عوض ادیب و روزنامه نگار بود که در «المجله یالمصريه» در سال ۱۹۰۱ مقاله‌ای تحت عنوان «شعراء الفرس» عمر الخيام منتشر کرد که در آن ۹ رباعی را از انگلیسی ترجمه کرد (محسنی نیا ۲۰۱۰: ۱۱) اندکی بعد، ترجمه‌های عربی زیادی از آن‌ها صورت گرفت که به طور مختصر بدان‌ها اشاره می‌کنیم.

اولین ترجمه تأثیرگذار از رباعیات را می‌توان ترجمه بستانی دانست. بیشتر ادیبان و منتقدین عرب، ترجمه وی را به طور مطلق مهم‌ترین ترجمه عربی از این رباعیات دانسته‌اند و آن ترجمه‌ای منظوم است که اثر ترجمه انگلیسی فیتزجرالد کاملاً در آن واضح است. خود بستانی اشاره کرده است که در ترجمه‌اش علاوه بر تکیه به منظور فیتزجرالد، از تعدادی ترجمه‌های انگلیسی و فرانسوی رباعیات خیام نیز کمک گرفته و علت عدم تکیه‌اش بر اصل فارسی را عدم آشنایی و تسلط به فارسی دانسته است. در اینجا به مشخصات اصلی کار او اشاره می‌کنیم: اول آن که وی در ترجمه‌اش از قالب رباعی استفاده نکرده و آن‌ها را در بحر خفیف به شکل هفت مصرعی ترجمه نموده است (بستانی ۱۹۵۹). از جمله رباعیات ترجمه شده وی می‌توان به رباعی ذیل اشاره کرد:

تا در تن تست استخوان و رگ و پی	از خانه‌ی تقدیر منه بیرون پی
گردن منه ار خصم بود رستم زال	منت مکش از دوست ار بود حاتم طی

(خیام ۱۳۸۵: ۹۰)

برگردان:

ودع الوقت بالوری یستبد	لا مرد لحکمه لا مرد ذره فیهم مستأثراً ما یود
و إذ رستم أهاب لحرب	أو دعا حاتم لأکل و شرب
فأصم الاسماع و البث فلاذا	ولاذا من یستحق جواباً؟

ترجمه: اما بگذار ایشان را برباید، ما را با کی قباد بزرگ یا کی خسرو چه کار؟ بگذار زال و رستم هرچه می‌خواهند عربده. کنند، یا حاتم صلاهی دعوت به شام در بدهد (فرزاد ۱۳۴۸: ۲۲)

دوم آنکه ترتیبی را که فیتزجرالد به آن پایبند بود رعایت نکرد و با حذف بعضی از رباعیات به تقدیم و تأخیر آنها پرداخت و علاوه بر ترجمه‌اش، که آن را تحت عنوان «رباعیات الخيام المصوره» منتشر کرد، تابلوهایی از تصویرهای خیالی نیز بدان افزود که خیام را در حال میگساری یا تغزل به دختری زیباروی به تصویر می‌کشد و کسی که آن رباعیات را می‌خواند، گمان می‌کند خیام مردی شیفته شراب و زنان است و معروف است که شرح شعر همراه با تصویرسازی، تقلیدی اروپایی است. بدین ترتیب بستانی، به طور

کامل از نویسندگان غرب تقلید کرد. ترجمه وی به این دلیل که تأثیر مستقیم منظومه فیتزجرالد در آن مشهود است از اهمیت زیادی برخوردار است، زیرا ترجمه وی مهم‌ترین برگردان این رباعیات است. مسعود فرزاد در مورد این ترجمه می‌گوید: «این شاهکار عبارت از یک منظومه صد و یک بند است که هر بند آن به تقلید از رباعی فارسی مرکب از چهار مصراع است، و در جای دیگر می‌گوید: «نکته اساسی راجع به کار فیتزجرالد آن که طرح انتقادی این منظومه از ابتکارات خود اوست و فیتزجرالد هیچ‌گاه در پی آن نبوده که رباعی به رباعی ترجمه کند بلکه خواسته است که این منظومه شرح سرگذشت یک روز تمام و متضمن معرفی جامع افکار و حالات خیام باشد.» (فرزاد ۱۳۴۸: ۲۷).

از دیگر ترجمه‌های غیرمستقیم حائز اهمیت که بعد از ترجمه بستانی منتشر شد، برگردانی از محمد سباعی بود که او نیز به ترجمه فیتزجرالد روی آورد و آن را به عربی برگرداند ولی آن را به شکل حماسی ترجمه نمود. ترجمه رباعی ذیل از آن جمله است:

ای دوست بیا تا غم فردا نخوریم وین یکدم عمر را غنیمت شمیریم
فردا که از این دیر فنا درگذریم با هفت هزار سالگان سرببریم
(خیام ۱۳۸۲: ۳۶)

برگردان:

فارتشف ریق العناقید یبد ما تقاس من تباریخ الکمد
لا تؤجل فرصه‌ی الیوم لغد وا مصابی من غد ان أقبلا و رفاتی همامه‌ی تعوی بقاع

ترجمه: آه ای محبوب من جام می را پر کن زیرا این جام امروز را از افسوس‌های گذشته و ترس‌های آینده پاک می‌کند. اما فردا، همانا فردا ممکن است من خود با هفت هزار سالی که دیروز پایان یافت همراه شده باشم. (فرزاد ۱۳۴۸: ۲۷).

تصویر خیام در ترجمه‌های سباعی تصویر یک صوفی باده نوش است (سباعی ۱۹۲۲). از دیگر مترجمان مشهور که به صورت غیر مستقیم به ترجمه رباعیات پرداخت می‌توان از از ترجمه‌های عیسی اسکندر معلوف در مجله‌ی «الهلل» نام برد که در واقع ترجمه‌های نثری احمد حافظ را به شعر عربی درآورده است (بستانی ۱۹۵۹: ۱۵). از بررسی این ترجمه‌ها متوجه می‌شویم که مترجمان اصل فارسی رباعیات را ندیده‌اند، بلکه منظومه فیتزجرالد را مورد توجه قرار داده‌اند. لذا این مترجمان، بدون آگاهی از حقیقت رباعیات خیام، ترجمه انگلیسی این شاعر را مدنظر قرار دادند تا جایی که دیدیم حتی از قالب مرسوم رباعیات در ادب فارسی خارج شدند.

ایراد دیگری که بر این مترجمان وارد است این است که اینان هم همچون فیتزجرالد هیچ یک این رباعیات را با اصل فارسی آن مطابقت نداده‌اند تا از نسبت آن به خیام، اطمینان یابند. بنابراین در اذهان اعراب، صورتی غیر از صورت واقعی عالم زاهد با وقاری چون خیام نقش بست. از طرف دیگر، قالب رباعی ظرفیت اداء معنی موردنظر این مترجمان عرب را نداشت، لذا بعضی از آن‌ها به ترجمه این رباعی‌ها در قالب سباعی روی آوردند، مثل بستانی یا در قالب حماسی یا محمد سباعی، زیرا بعضی از رباعی‌ها، صورت‌های متعددی را در برمی‌گیرد که نمی‌توان آن را در یک رباعی کامل بیان کرد.

۲-۲-۲. ترجمه‌های مستقیم^۱

ترجمه مستقیم به ترجمه‌ای گفته می‌شود که مترجم مستقیماً از زبان مبدا برای ترجمه به زبان مقصد استفاده کند (گمبیر، ۱۹۹۴). در این مورد می‌توان به دو ترجمه اشاره کرد: یکی ترجمه منظوم احمد رامی و دیگری ترجمه منثور احمد حامد صراف.

الف. ترجمه احمد رامی: وی اولین کسی است که رباعیات را از متن فارسی ترجمه کرد. این مترجم از وقتی که با ترجمه بستانی از رباعیات خیام آشنا شد به شدت به آن علاقه‌مند گردید و برای فراگیری روش کتابخانه‌ها و زبان فارسی به مدرسه زبان‌های شرقی پاریس رفت. او در این مورد می‌گوید: باب‌های زیادی از گلستان و شاهنامه و انوار سهیلی معروف به کلیله و دمنه را خواندم و نسخه‌ای از رباعیات خیام دیدم که در سال ۱۸۶۷ م. خاورشناس فرانسوی ژان باتیست نیکولای آن را از نسخه تهران منتشر کرده بود، به

مطالعه آن پرداختم؛ سپس به ذهنم رسید آن را از فارسی به شعر عربی به صورت همان رباعیات خیام برگردانم و چیزی که مرا به این کار تشویق کرد نیاز زبان عربی در آن زمان به رباعیاتی منقول از اصل فارسی بود. (ر.ک رامی، ۱۹۲۴: ۲۹-۳۰).

او توانست سادگی که مهم‌ترین مشخصه رباعیات خیام است را به همراه اندیشه‌های عمیق فلسفی وی همان‌گونه که در اصل فارسی آن نمایان است، حفظ کند. رامی ۱۶۸ رباعی را برگزید و آن را به زبان عربی در قالب رباعی فارسی سرود. هرچند رامی تنها مترجمی بوده است که رباعیات را به شکل رباعیات متفرق و پراکنده مانند اصل فارسی آن به عربی ترجمه کرده است و مانند رباعیات فارسی هیچ پیوند معنایی و موضوعی میان این رباعیات یافت نمی‌شود. وی گزیده‌های خود را که بالغ بر ۸۶۱ رباعی است در قالب رباعی و همان شکلی که در فارسی داشت، ریخت و بدین ترتیب آنچه که مترجمان ترجمه آن را از انگلیسی محال و سخت می‌دیدند، وی امری سهل و ساده بلکه مقبول و شیرین یافت.

ترجمه وی منطبق و سازگار با ذوق عربی است و به شدت علاقه‌مند بود که رباعیاتش بر همان منوال و مدار شعر عربی با تمام ادوات ساختاری و خیالی و غنایی باشد. رامی می‌دانست که فیتزجرالد قسمت بزرگی از رباعیات خیام یعنی قسمت مناجات آن را فراموش کرده و بدان نپرداخته است، ولی رامی، در ترجمه خود، سعی کرد این نقص بزرگ را جبران کند و تعدادی از رباعیات زیبا در این قسم را ترجمه کرد.

ب. ترجمه احمد حامد صراف: احمد حامد صراف سال ۱۹۰۰ در کربلا متولد شد و در کربلا رشد یافت و در همان‌جا به زبان فارسی عامیانه سخن می‌گفت، چرا که در این شهر فارسی‌زبانان فراوانی سکونت داشتند و اکثر افراد با وجود لهجه‌های گوناگون می‌توانستند به آسانی به فارسی صحبت کنند. اهتمام او به فارسی، به دوران نوجوانی وی برمی‌گردد. مربی او، بی بی جان، دریچه‌ای از ادب فارسی را برای اولین بار بر او گشود، و صراف را با اسم خیام آشنا کرد و او با عشق و علاقه به این ابیات، رشد کرد.

ترجمه وی از مهم‌ترین ترجمه‌های رباعیات خیام محسوب می‌شود و از نظر دقت و پابندی به معنای اصلی، منحصر به فرد و بی‌نظیر است و به سبب نزدیکی بسیار به اصل فارسی، کسانی که با این زبان آشنایی ندارند، می‌توانند از آن استفاده کنند. این ترجمه معیار خوبی برای نشان دادن میزان پابندی ترجمه‌های منظوم در ادای معنی رباعیات خیام است، تنها عیب بعضی رباعیات صراف این است که او هر مصراع را جمله مستقلی قرار می‌دهد بدون آنکه بین جمله‌ها ارتباط برقرار کند، حال آنکه این ارتباط جمله‌ها، مشخصه اصلی رباعیات فارسی است که وحدت محکم و استواری بین جمله‌ها ایجاد می‌کند.

۲-۳. اندیشه‌های خیام در آثار ادیبان مشهور عرب

ترجمه اشعار خیام نقش مهمی در معرفی تفکرات وی به دنیای عرب (۱۹۰۱) داشت، به طوری که می‌توان نشان این تفکرات را در آثار شاعران و ادیبان بسیاری یافت. بسیاری از شاعران همانند وی در قالب رباعی تفکرات وی را به زبان عربی سروده‌اند. در ذیل به برخی از این نمونه‌ها اشاره شده است.

یکی از شاعران معروف عرب که به شدت تحت تأثیر رباعیات خیام قرار داشت عبدالوهاب البیاتی، شاعر نام‌آشنای عراقی است. او در دو دفتر شعری خود «الذی یاتی ولا یاتی» و «الموت فی الحیاه» و همچنین در نمایشنامه خود با عنوان «محاکمه فی نیشابور» تحت تأثیر افکار خیام می‌باشد (بکار ۱۹۹۱: ۲۷۱). یکی دیگر از این ادیبان، یوسف حسین البکار اردنی است که سالها در ایران به تدریس مشغول بوده و کاملاً به ادبیات پارسی آشناست و کتابهای متعددی درباره‌ی تأثیر خیام در دنیای عرب تالیف نموده است (محسنی نیا ۱۳۸۹: ۱۵). از جمله کتاب‌های وی عبارتند از: تأثر جماعه الدیوان بر رباعیات عمر خیام ۱۹۸۲ - الترجمات اعریبه لرباعیات الخیام ۱۹۸۸ - عمر الخیام و الرباعیات فی آثار الدراسین العرب، بیروت ۱۹۸۹ (محسنی نیا ۱۳۸۹: ۶۵). از دیگر اندیشمندان می‌توان از شاعر بزرگ لبنانی ایلیا ابوماضی نام برد که دیوان طلسم را با الهام از رباعیات خیام سروده است (زهیر ۱۹۶۳: ۱۹۳). امین معلوف نیز از دیگر نویسندگان لبنانی است که رمان معروف خود «سمرقند» را تحت تأثیر خیام در باره تاریخ ایران نوشته است. (معلوف ۱۳۷۹). با توجه به این که زبان عربی زبان علمی رایج در آن دوران بوده است، تسلط خیام به زبان عربی برای نگارش پژوهش‌ها و تحقیقاتش امری ضروری به نظر می‌رسید. اما لازم به ذکر است که با توجه به شخصیت جستجوگر وی آشنایی اش با تفکرات شاعر و ادیب عرب ابولاعلای معری چندان دور از ذهن نیست، و همانطور که به نظر می‌رسد افکار این دو

ادیب بزرگ تا حدودی به هم نزدیک است و بسیاری معتقدند که در خلال رباعی‌های وی ردپایی از تفکرات معری دیده می‌شود (فولادوند، ۱۳۷۹).

پژوهش‌های بسیاری در ارتباط با تأثیرپذیری خیام از ابوالعلائی معری انجام شده است. در اینجا تنها به ذکر نمونه‌ای از رباعیات خیام که با تفکرات معری مشترک است اشاره می‌کنیم. یکی از عقاید مشترک خیام و معری نگرش آنها به جهان هستی است. برای مثال معری در یکی از اشعارش می‌گوید:

فهل قام من جدث میت فیخبر عن مع اومری

(معری ۲: ۱۹۴۵/۴۱۰)

ترجمه: آیا مرده‌ای بود که باز آید، تا ما را از آنچه به او وعده داده شده، خبری بازگوید؟

و خیام نیز شعری با همین مضمون سروده است:

از جمله رفتگان این راه دراز کو باز آمده‌ای که به ما گوید راز
هان! بر سر این دو راهه از روی نیاز چیزی نگذاری که نمی‌آیی باز

(خیام ۱۳۸۰: ۲۴)

۲-۳. تأثیر خیام بر ادبیات عرب

حال به بررسی این امر می‌پردازیم که چگونه یک حکیم ایرانی که به باور برخی‌ها بر لزوم فلسفه هدونیسم تأکید دارد، به شکلی گسترده در ادبیات عرب مورد محبوبیت همگان قرار گرفت؟ امنیت و خوشی و استقلال فردی و عزت نفس فرد در غرب، دنیای عرب را برانگیخت. آندره میکایل، روزنامه نگار غرب نوین، به‌خوبی اوضاع را توصیف کرد بود. آنچه در جنبش اصلاح‌طلبانه و به طور کلی نزد اصلاح‌گران در جهان اسلام جلب توجه می‌کند اولویت کنش بر نظر و بر امور آموزشی بود. پروژه روشنگری عربی در ابتدای کار خود با احتیاط و دغدغه فرو افتادن در دایره کشمکش اضداد نمایان شد و همین امر در نسل بعدی خود را نشان داد؛ یعنی نسلی که پس از رفاه و خیرالدین بارزترین روشنگران عرب، پا به صحنه نهادند؛ روشنگرانی که تلاش کردند ساختاری از انسجام بین مبانی اسلام و اندیشه‌های روشنگری ایجاد کنند.

نخستین اندیشمندان در روزگاری پا به صحنه نهادند که هنوز امپریالیسم سر برنیاورده بود؛ یعنی عصر محمدعلی در مصر و احمد بک در تونس که از ویژگی‌های عصر روشنگری تأثیر پذیرفتند. برخورد با غرب، تکانه‌ای را ایجاد کرد که در نتیجه آن جهان اسلام ضعف و ناتوانی خود را به یکباره کشف کرد (در سال ۱۸۰۰). جهان اسلام خود را در مقابل غربی دید که دارای تمدن پیشرفته‌تر بود. در نهایت نهضت مبتنی بر تحرک انسان خفته و تحریک احساسات او معروف به رنسانس عربی شکل گرفت. (النهضه العربیه) که به عنوان «بیداری عرب» یا جنبش روشنگری عرب شناخته می‌شود. تأثیرپذیری به شرطی جایز است که بر اساس آگاهی حقیقی و فهم کامل علل و شرایط شکل‌گیری چیزی باشد. مبانی و پایه‌ها برگرفته می‌شود که این پروسه باید در دیالکتیک و نوگرایی صورت گیرد.

از آنجاکه آشنایی اعراب با خیام در ابتدا از طریق ترجمه انگلیسی رباعیات صورت گرفت، و وی در دنیای عرب ابتدا به مدد ترجمه اشعارش از انگلیسی شهرت یافت، کنون به اختصار به قرن روشنگری و دوره ویکتوریا در غرب و مقایسه آن با جهان عرب در آن دوره می‌پردازیم:

ترجمه رباعیات عمر خیام، علاوه بر شناساندن فرم رباعی به دنیای غرب (ورود به غرب و باور آن به عنوان ادبیات دست اول) و پذیرش آن به عنوان یک فرم کلاسیک در جامعه ادبی انگلیسی زبان، در سال ۱۸۹۲ م در انگلستان و در سال ۱۹۰۰ در آمریکا، باعث به وجود آمدن خیام‌گرایی و ادبیات خیامی در جهان عرب نیز شده است. به دلیل اشتراک مضامین مفاهیم و رباعیات خیام با باورها و تفکرات دوره ویکتوریا، خیام بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت که در ذیل به اهم این مضامین اشاره شده است:

جدول ۱. اشتراک مضامین مفاهیم و رباعیات خیام با باورها و تفکرات جهان غرب

مضامین غالب رباعیات خیام	افکار و مفاهیم غالب در دوره ویکتوریا (۶۰۰ سال پس از خیام)
* تحیر و سرگستگی در احوال جهان (۱)	* تجاهل‌گرایی و افکار مادی‌گرایی رایج در آن زمان
* تأمل و تعمق در اشعار، جهان بینی و نگرش خاص خیام از جهان هستی (۲)	* گفتن شک مذهبی
* اعتقاد به نیستی، فنا و مرگ، گذرا بودن زندگی (۳)	* گسترش اندیشه‌های وجودی همچون مرگ، پوچی و نیستی
* شادمانه زندگی کردن (۴)	* بی‌ثباتی و ناپایداری جهان، فرصت‌جویی و عشرت‌طلبی، بدبینی و نومیدی
* سرخوشی و دم غنیمت شمردن (۵)	* بدبینی، تقدیرگرایی، و اغتنام فرصت

همزمان شدن این وقایع در اروپا که مصادف با انتشار کتاب «صل/نوع» چارلز داروین در ۱۸۵۹ بود و انقلابی در دانش پیدایش حیات پدیدآورده بود، موجب تأثیرات فرهنگی بسیاری گشت و تأثیر بسیاری بر ادیبان غربی گذاشت، (در این میان می‌توان به دوره‌های بعد مثلاً «سیمون دو بووار» قرن ۱۹ اشاره کرد). به دلیل این که خیام در بسیاری از رباعیات خود به این مضامین پرداخته بود، مورد توجه قرار گرفت و ورود اندیشه‌های عقل‌گرایانه خیام و مضامین شعری وی در آن دوره که مصادف با عصر ویکتوریا بود، توجه بسیاری از اندیشمندان غربی را به خود جلب کرد که در اینجا به ذکر دو نمونه با توجه به مضامین ذکر شده اکتفا می‌کنیم:

جدول ۲. نمونه‌هایی از اشعار خیام با ترجمه انگلیسی

رباعی فارسی	ترجمه انگلیسی
اسرار ازل را نه تو دانی و نه من وین حرف معما نه تو خوانی و نه من هست از پس پرده گفت‌وگوی من و تو چون پرده برفت نه تو مانی و نه من	There was the door to which I found no key: There was the Veil through which I might not see: Some little talk awhile of Me and Thee There was – and then no more of Thee and Me.
قومی متفکرند در مذهب و دین جمعی متحیرند در شک و یقین ناگاه منادی درآید ز کمین کای بی‌خبران راه نه آن است و نه این	Alike for those who for To-day prepare, And those that after some To-morrow stare, A muezzin from the Tower of the Darkness cries, "Fools! Your Reward is neither Here nor There."

برخی از این مضامین و مفاهیم با باورهای غالب جهان عرب در عصر روشنگری نیز در هم آمیخته است که در ذیل به اهم آنها اشاره شده است:

جدول ۳. اشتراک مضامین و مفاهیم رباعیات خیام با باورها و تفکرات جهان عرب

مضامین غالب رباعیات خیام	افکار و مفاهیم غالب در جهان عرب (قرن روشنگری)
* تحیر و سرگستگی در احوال جهان	* دین به عنوان ماوراءالطبیعه
* جهان بینی و نگرش خاص خیام از جهان هستی	* عقل و معرفت
* اعتقاد به نیستی، فنا و مرگ	* دستیابی به معرفت حقیقی
* شادمانه زندگی کردن	* امنیت و خوشی

* سرخوشی و دم غنیمت شمردن

* نوگرایی، اندیشه‌های روشنگری

این مفاهیم توجه بسیاری از اندیشمندان عرب را به خود جلب کرده که در اینجا به ذکر دو نمونه با توجه به مضامین ذکر شده بسنده می‌کنیم:

جدول ۴. نمونه‌هایی از رباعیات خیام به همراه مضامین عربی آنها

رباعی فارسی	ترجمه عربی
اسرار ازل را نه تو دانی و نه من وین حرف معما نه تو خوانی و نه من هست از پس پرده گفت وگویی من و تو چون پرده برافتد نه تو مانی و نه من	لا انا عالم و لا انت سر اله دهر او حل مشکل منه دقا تنظنی خلف الستار فان زا ل فلا انت او انا ثم نبقی
ای دوست بیا تا غم فردا نخوریم وین یکدم عمر را غنیمت شمیریم فردا که از این دیر فنا درگذریم با هفت هزار سالگان سربیریم	فارتشف ریق العناقید یبد ما تقاس من تباریخ الکمد لا تؤجل فرصه‌ی الیوم لغد وا مصابی من غد ان أقبلا و رفاتی همامه‌ی تعوی بقاع (بحر خفیف)

۲-۴. جایگاه ترجمه در ادبیات عرب بر اساس نظریه نظام چندگانه

همان‌گونه که مطرح شد و به‌وضوح در ترجمه این رباعیات می‌توان یافت، ترجمه آثار ادبی می‌تواند موجب ابداع و نوآوری ادبی شود و طبق مطالعات ترجمه توصیفی، (نظریه نظام چندگانه) به جایگاه کانونی و ادبیات دست اول^۱ و نوپا^۲ در فرهنگ مقصد تبدیل شود و نقطه عطفی^۳ در تاریخ ادبی و فرهنگ مقصد پدید آورد. که این امر در ترجمه انگلیسی فیتزجرالد از رباعیات و ترجمه مستقیم رباعیات به عربی (ترجمه از زبان فارسی) به‌وضوح نمود یافته است. در نظریه نظام چندگانه تعامل بین فرهنگی، وجود دارد و ادبیات‌ها همواره در حال تأثیر پذیری از یکدیگرند. در این ترجمه دستکاری^۴ و اقتباس به معنی تغییر و جابه جایی در سطوح فرامتنی و فرهنگی مورد نظر بوده است و دستکاری بیشتر از اینکه در سطح معنایی و متنی اثر رخ دهد در بستر فرهنگی و هویتی شعر خیام به وقوع پیوسته است و این همان اصلی است که نظام نظریه چندگانه بر آن تأکید دارد. سه عنصر مرگ، زندگی و عیش که در شعر اصلی و ترجمه نقشی محوری دارند، و کمابیش در ادبیات جهان عرب نیز منتقل گشته‌اند.

۳. نتیجه‌گیری

نگارندگان در این نوشتار به نتایج ذیل دست یافته‌اند:

۱. همان‌گونه که ملاحظه شد، نگرش خیام به هستی، نگرشی خاص و متفاوت با دیگر ادیبان پارسی است. هم‌پوشانی برخی از این تفکرات به دلیل تعاملات ادبی است که در ادبیات فرهنگ‌ها و ملت‌ها رخ می‌دهد، ایران و جهان عرب هم به دلیل همجواری بسیار متأثر از یکدیگر می‌باشند و این چرخه را می‌توان در «نظریه نظام چندگانه» مشاهده نمود.
۲. آشنایی خیام با تفکرات ابوالعلائی معری و فلسفه ایران باستان، منجر به نمود برخی از افکار و عقاید حکیم نیشابور در ادب پارسی، و ظهور سبکی نو در آن شد که در نظام چندگانه به آن ادبیات جوان گفته می‌شود.
۳. بیان تفکرات خیام برای اعراب ناشناخته نبود و شیوایی سخن وی ابتدا جایگاه خاصی را در جهان عرب به وجود آورد که در نظام چندگانه از آن به عنوان ادبیات دست دوم یاد می‌شود (بالاخص از طریق ترجمه انگلیسی فیتزجرالد که با همه ویژگیهای آن بدون تغییر به ادبیات عربی وارد شد). فیتزجرالد با توجه به حس شاعرانه‌ی خود و آشنایی کامل با زبان پارسی، موفق به خلق

شاهکاری جاودانه گردید که در آن هم سبک زیبای شعرگونه وجود داشت و هم انتقال عمیق این تفکرات. اگرچه نقاط ضعفی از لحاظ انتقال اندیشه در آثار وی به چشم می‌خورد اما به هر ترتیب وی توانست با خلق این شاهکار هم نام خود را در جهان ثبت کند و هم باعث شناخته شدن این حکیم پارسی در جهان گردد. بررسی ترجمه‌های عربی غیرمستقیم رباعیات نشان می‌دهد که مترجمان اصل فارسی رباعیات را ندیده‌اند، بلکه اغلب ترجمه فیتزجرالد را منبع قرار داده‌اند. لذا این مترجمان، بدون آگاهی از حقیقت رباعیات خیام از قالب مرسوم رباعیات در ادب فارسی خارج شدند و آن‌ها را در قالب‌های مختلفی همچون بحر خفیف یا به شکل حماسی ترجمه نموده‌اند. ایراد دیگر این مترجمان این است که آن‌ها نیز مانند فیتزجرالد هیچ یک این رباعیات را با اصل فارسی آن مطابقت ندادند تا از نسبت آن به خیام، اطمینان یابند. لذا در اذهان اعراب، تصویری غیر از تصویر حقیقی عالم با وقاری چون خیام نقش بست. ترجمه فیتزجرالد از رباعیات خیام ترجمه‌ای فرهنگی، کارکردگرا و بین‌نشان‌های بوده و این ترجمه ادبی در نظام چندگانه فرهنگ و ادبیات متن مقصد عینیت یافته است.

۴. در جهان عرب، ترجمه‌های مستقیم پس از ظهور اولین ترجمه از آن یعنی ترجمه احمد رامی در سال ۱۹۲۴ ترجمه‌های غیرمستقیم را تحت‌الشعاع قرارداد و دیگر جز اندک مواردی شاهد ترجمه‌های غیرمستقیم نبودیم.

۵. ورود اشعار وی از طریق ترجمه غیرمستقیم به دنیای عرب چهره‌ای متفاوت از خیام حقیقی به نمایش می‌گذارد. رد پای عمیق تفکرات وی در همین ترجمه‌ها باعث ترغیب شدن تعدادی برای ترجمه اشعار از منبع اصلی یعنی زبان فارسی گردیده است و تفکرات ناب و اصیل وی وارد دنیای عرب می‌شود و چهره‌ای واقعی‌تر از خیام به نمایش می‌گذارد. بنابراین ترجمه مستقیم یعنی ترجمه بدون واسطه از زبان مبدا به زبان مقصد، در تعیین جایگاه کانونی و لذت معنوی موثر بوده است.

۶. ذکر این نکته ضروری است که با ترجمه غیر مستقیم در دنیای عرب و ارائه تصویری غیرواقعی از خیام، ادبیات خیامی در جایگاه دست دوم قرار گرفت ولی با ترجمه مستقیم این ادبیات به جایگاه دست اول (جایگاه ادبیات خیامی در غرب) دست یافت. در خاتمه می‌توان اذعان داشت عوامل متعددی در پذیرش نویسنده‌ای در فرهنگ دیگر موثر هستند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: کیفیت ترجمه، شهرت نویسنده، شرایط اجتماعی، تاریخی، سیاسی و فرهنگی کشور مقصد در زمان ترجمه، علل موفقیت فوق‌العاده رباعیات در ادبیات عرب را باید در نظریه نظام چندگانه جست که نمونه‌ای گویا در ادبیات ترجمه شده به عنوان نظامی منسجم در فرهنگ مقصد می‌باشد. این ترجمه هم به عنوان اثری از ادبیات مشرق‌زمین، هم به صورت گفتمانی موافق با فضای ادبی آن دوره مورد استقبال قرار گرفت.

کتابنامه

الف- منابع فارسی و عربی

امامی، حسن. محمدی، ابراهیم و زارعی، ملیحه. (۱۳۹۰). تحلیل تطبیقی مفاهیم مشترک رباعیات حکیم عمر خیام و مائده‌های زمینی آندره ژید. *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. ۱۶ (۶۳): ۲۵-۴۴.

امین رضوی، مهدی. (۱۳۸۵). *صهبای خرد: شرح احوال و آثار حکیم عمر خیام*، ترجمه مجتهدالدین کیوانی. تهران: سخن.

انوشیروانی، علی‌رضا. (۱۳۹۱). ادبیات تطبیقی و ترجمه پژوهی. *ادبیات تطبیقی*. ۳ (۵): ۷-۲۵.

باسنت، سوزان. (۱۳۹۰). از ادبیات تطبیقی تا ترجمه پژوهی. ترجمه صالح حسینی. *ادبیات تطبیقی (ویژه‌نامه‌ی فرهنگستان)*. ۲ (۱): ۷۲-۹۹.

بحرینی، روشنک. (۱۳۸۲). *رباعیات خیام*. انتشارات هرمس.

بستانی، ودیع. (۱۹۵۹). *رباعیات عمر الخيام*. قاهره: نشر دارالمعارف، ط ۲.

بکار، یوسف حسین. (۱۹۹۱). *رباعیات الخيام فی الادب العربی*. بیروت: دارالجليل.

تمیم‌داری، احمد. (۱۳۸۸). تاثیر شاهنامه فردوسی بر آثار حماسی غرب. متن پژوهی ادبی (زبان و ادب پارسی). ۱۳ (۴۲): ۶۵-۸۵.

ذکاو‌تی قراگزلو، علی‌رضا. (۱۳۷۷). *عمر خیام نیشابوری*. ج اول، تهران: طرح نو.

- رامی، احمد. (۱۹۲۴). مصر. رباعیات الخیام. مصر: دار الشروق
- زهیر، میرزا. (۱۹۶۳). ایلیا ابوماضی، شاعر المهجر الاکبر. بیروت: دار قیظه العربیه، ط ۲.
- سباعی، محمد. (۱۹۵۹). رباعیات عمر الخیام. قاهره: دار احیاء الکتب العربیه، ط ۱.
- فاضلی، مهیود. (۱۳۸۷). نظام فکری خیام. فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۵، شماره ۲۰.
- فرزاد، مسعود. (۱۳۴۸). منظومه ی خیام وار فیتزجرالد. شیراز: چاپ موسوی.
- فولادوند، محمدمهدی. (۱۳۷۹). خیام شناسی. تهران: انتشارات الست فردا.
- قربانی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). زندگی نامه ریاضی دانان دوره اسلامی از سده سوم تا یازده. چاپ دوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قهرمانی، مریم. (۱۳۹۳). ترجمه و تحلیل انتقادی گفتمان: رویکرد نشانه شناختی. ویراست دوم. تهران: علم.
- کیانی، حسین. حسام پور، سعید. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل ترجمه های عربی رباعیات خیام. همایش پژوهش های زبان و ادبیات فارسی.
- لطفی پور ساعدی، کاظم. (۱۳۷۱). درآمدی به اصول و روش ترجمه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- محسنی نیا، ناصر. (۱۳۸۹). خیام پژوهی با تکیه بر جهان معاصر عرب. نشریه پژوهش های زبان و ادب فارسی، دانشگاه اصفهان، سال دوم، شماره ۳. ۱-۲۰.
- مسبوق، سیدمهدی. (۱۳۸۳). تاثیر رباعیات خیام در ادبیات معاصر عربی. مجله کیهان فرهنگی. اسفند، شماره ۲۲۱.
- معری، ابوالعلا. (۱۹۴۵). شروح سقط لزند. تحقیق مصطفی سقا، قاهره: دارالکتب المصریه، ط ۱.
- معلوف، امین. (۱۳۷۹). سمرقند، ترجمه محمد قاضی. چاپ دوم. تهران: انتشارات زرین.
- مهرآوران، محمود. (۲۰۲۲). بررسی مضامین مشترک دیوان غربی-شرقی گوته و آثار سعدی. تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی دهخدا، (۱۴) ۵۴، ۱۴۶-۱۷۲.
- میرزایی، مسعود. (۱۳۸۵). رباعیات عمر خیام. نشر پارسا.
- هدایت، صادق. (۱۳۵۳). ترانه های خیام. تهران: امیرکبیر (کتابهای پرستو).
- یکانی، اسماعیل. (۱۳۴۲). نادره ایام، حکیم عمر خیام و رباعیات او. تهران، رویه ی ۱۲۹.

ب. منابع لاتین

- Alavi, B. (1986). *Khayyam Rubaiyat* (Vol. 1, p. 174)
- Amirshojai, A. (2016). The Comparative Literature & the Effect of Translatology. *The National Conference of Translation & Interdisciplinary Studies*.
- Amirshojai, A., & Khalilizadeh Ganjalikhani, M. (2017). Applicability of Lefevere's strategies in poetry translation regarding socio-cultural variations. *Review of Applied Linguistics Research*, 3(3), 93-115.
- Behbahani, S. M. (2013). Analytical study of the position of translated Persian literature in the English literary polysystem. *An International Refereed e-Journal of Literary Explorations*, 1(3).
- Boyd-Bowman, B. (1947). Modern language notes. *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 57(2), 83-92.
- Brickey, R. (M. (n.d.). D'Ambrosio. *Journal of the Midwest Modern Language Association*, 53(2), 79-105.
- Ebrahimi Dinani, G. (1988/2009). *Hastio Mastie Khayyam* [The existence and intoxication of Khayyam]. An interview with Karim Feizi. Etelat Publications.
- Even-Zohar, I. (1971). *Introduction to a Theory of Literary Translation*. Tel Aviv University.
- Gambier, Y. (1994). La retraduction, retour et détournement. *Meta: Journal des traducteurs*, 39(3), 413.
- Hazen, J. (2016). Sufism and American literary masters (M. Amin Razavi, Ed.). *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 9(2), 234-236.

Jaberizadeh, T. (2012). Reflects of Epicurism of Khayyam Quatrains in the West. *Life Science Journal*, 9(4).

Terhune, A., & Burdick, A. (1980). *The Letters of Edward Fitzgerald* (4 vols, Ed.). Princeton University Press.